

A homo sovieticus

Az orosz világ nem addig tart, ameddig Oroszország, hanem addig, ameddig az Oroszország vezető civilizáció. Az a civilizáció, amely az orosz világ értékrendjén alapul. Oroszország szent kötelessége, hogy ezt a civilizációt egybefogja, szoros kapcsolatot tartson fel mindazokkal, akik az orosz világ értékrendjét képviselik. Ennek az értékrendnek az erősödését jelzi Orbán Viktor győzelmes országépítése Magyarországon. Így vélekedik Putyin ideológiai iránymutatója, Alekszandr Dugin, akinek a lányát helyette robbantották fel a minap. Az iránymutató tehát ránk mutat.

„Az individualizmus és az önálló véleményformálás Európára jellemző jegyek, de mi nem oda tartozunk. Az orosz nép fő vonásai az engedelmesség és a vezető iránti szeretet.” Így foglalta össze az orosz világot összefogó és abba a fentiek szerint Magyarországot is befogó értékrendet egy hithű ifjú duginista-putyinista, Igor Nyikolajev.

Ez az orosz-magyar népkép putyinista-orbánista vágyálom és orosz-magyar ellenzéki rémálom. De mi a valóság?

A valóság az, hogy semmilyen népnek nincsenek ilyesféle fő vonásai, viszont mindenféle történelmi helyzethez kapcsolódnak okként és okozatként prevalens attitűdök, amelyek hasonlítanak egymásra a világ különböző pontjain, ahol hasonló történelmi helyzetek adódnak, és amelyeket egy-egy nép karakterjegyévé

szoktak mitizálni magasztalólag is, ostorozólag is.

Jurij Levada szociológushoz méltóan történelmi helyzethez kötötte azt az uralkodó attitűdöt, amely a szovjet típusú diktatúra terméke és létfeltétele volt, de szociológushoz kevésbé méltóan homo sovieticusnak nevezte el, mintha magát a szovjet népet mint olyat jellemezte volna.

Levada azt feltételezte a nyolcvanas évek derekán, a peresztrojka kezdetén, hogy a „homo sovieticus” kihalófélben van. A Szovjetuniót halálra ítéli a „homo sovieticus” kihalása, a „homo sovieticus” kihalására ítéli a Szovjetunió halála.

Tévedett. És ezt egzakt módon ki is mutatták a Levada és munkatársai által elvégzett vizsgálatok. 1994-ben, a diktatúra bukása után és rekonstrukciója előtt a felmérések azt mutatták, hogy a „homo sovieticus” attitűd semmit sem gyöngült 1989 óta. Mintha a demokratikus átalakulás csak a kérdezők számára létezett volna, a válaszadók számára nem. A szabadságjogokat kevésbé értékelték, a Szovjetunió felbomlását háromnegyed részük károsnak ítélte. Az önmagukat boldogtalanak mondók aránya 14 százalékról 34 százalékra nőtt. Az országban végbement változások rangsorolásánál a politikai szabadság, a határok nyitottsága, a külföldi munkavállalás, tanulás lehetősége, az egyéni vállalkozások megjelenése, a privát szféra védelme háttérbe szorult, a túlnyomó többség számára a legfon-

tosabb változásokat az elszegényedés, a növekvő munkanélküliség és „a gyengülő orosz egység” jelentette. Az orosz történelem legfontosabb eseményeként a honvédő háború mellett a nagy októberi szocialista forradalmat nevezték meg.

A kilencvenes években minden objektív mérőszám szerint javultak az életkörülmények a nyolcvanas évekhez képest. Többször annyian mentek külföldre, javult a lakáshelyzet, sokkal több és jobb eszköz, gép, szórakoztatóelektronika került a háztartásokban, kétszer annyi autó volt magántulajdonban. Az emberek többségének életérzését azonban a vasfüggöny felemelkedése után mégis az határozta meg, hogy milyen mélyen vannak a nyugatabbra születettek életszínvonala alatt, hogy lecsúszott, koldus országban élnek.

Annál inkább érzékelték és értékelték a gyarapodást az ezredforduló utáni évtizedben, az 1998-as válság után, a magas olajárak konjunktúrájában. Ezt azonban már Putyinhoz kötötték, Putyinnak köszönték.

Putyin népszerűsége a feltűnése után pillanatok alatt a mélyből az egekbe emelkedett, és 1999 novemberében, nem sokkal azután, hogy Putyin miniszterelnökként és Jelcin elnök kijelölt utódaként hivatalba lépett, 58 százalékra emelkedett (az 1994-es 44 százalékról) azoknak az aránya, akik igennel válaszoltak a kérdésre: „Szeretné-e, hogy a dolgok visszatérjenek az 1985 előtti állapotokhoz?”

A 2010-es évek derekán pedig, amikor rosszra fordultak a dolgok, a rubel értéke zuhant, az olajárak estek, az orosz ipar megrendült, leépítések zajlottak minden szektorban, Putyin népszerűsége a magasban

maradt, miközben az emberek egyre elégedetlenebbek voltak a saját helyzetükkel és a fogyasztói bizalmi index lezuhant. Ekkor már Putyin népszerűsége majdnem elérte Sztálinét. Sztálin már 2012-ben is minden idők legkiemelkedőbb történelmi személyisége volt a megkérdezettek szemében, de 2017-re már Putyin is a nyomába ért, második lett Puskinnal holtversenyben.

Fölöttébb érdekes szerző különös műfajú könyvéből vettük a fentieket (Masha Gessen: *Jövők a múlt*, Európa Kiadó, 2022, 552 o.). Gessen felmenői között volt kommunista cenzor, akit az antiszemita tisztogatások keretében lőttek agyon a Szovjetunióban, és volt holokausztáldozat is. Kiskamasz leányként emigrált a családjával az Egyesült Államokba 1981-ben. Fiatal „nonbinary” identitású felnőttként tért vissza 1991-ben. Kettős állampolgársággal az orosz LMBTQ-mozgalom egyik úttörője, vezetője, radikális ideológusa volt Oroszországban, ahol újságíróként dolgozott. A házasság intézményének a szükségtelenségét hirdette, de azért ő maga feleségül vette orosz élettársát az Egyesült Államokban. Két gyermeket szült, egyet örökbe fogadott, és 2013-ban a homofób kampány elvadulásakor költözött vissza az Egyesült Államokba, amikor nem csupán ő maga volt veszélyben, hanem az a lehetőség is felmerült, hogy érvénytelenítik az örökbefogadási szerződést, és elveszik tőle a fiát.

Gessen fölöttébb termékeny szerző. A *New York Times*ig bezárólag számos amerikai és orosz lapban publikált. Egy időben a Szabadság rádió orosz nyelvű adását is vezette. Trump és Putyin kíméletlen kritikusa.

Ez a 2017-ben megjelent műve fiktív elemekkel átszőtt tény- és dokumentumregény, amelyben megjelenik családtagjaival együtt az orosz politikai és szellemi élet számos fontos szereplője: Alekszandr Jakovlev, a peresztrojka egyik legfőbb protagonistája, Gorbacsov közeli munkatársa, Borisz Nyemcov, a jecini idők reformista mintakádere, akit 2015-ben, a könyv írása idején gyilkoltak meg, Jurij Levada és Lev Gudkov szociológusok, Martinja Aruntunjan pszichológus és sokan mások.

A peresztrojkával nagyjából egyidős négy regényhős életén keresztül követjük az orosz társadalom különböző rétegein, közegein át azt a bő három évtizedes folyamatot, amely elvezetett a életük és a peresztrojka kezdetétől a putyini diktatúra kiteljesedéséig. Ők sem valamennyien fiktívek, egyikük Jakovlev unokája, másikuk Nyemcov lánya, Messen – immáron szintén az Egyesült Államokban élő – pályatársa.

A rengeteg dokumentum, bőséges elméleti, történeti és politológiai szakirodalom felhasználásával készült regény valamennyi főhőse kívül áll a „homo sovieticus” világán. Így vagy úgy valamennyien ellenzékiek, de legalábbis kívülállók. A szerző társai a kívülállásban vagy éppen a kivándorlásban.

Az alábbiakban a könyv anyagába kapaszkodva próbálnám az ismert irányokhoz képest valamelyest másképp megközelíteni azt a kérdést, hogy miért élte túl a szovjet típusú diktatúrát az annak fenntarthatóságát biztosító attitűd, a homo sovieticus a diktatúra újjáépüléséhez szükséges mértékben.

Levada leírása szerint a homo sovieticus úgy alakult ki, hogy a

totalitárius diktatúra hosszú évtizedeken át jutalmazza az engedelmességet, a beilleszkedést, a behódolást (ami lehetővé tette a túlélést, elviselhetővé az életet), és szélsőséges mértékben büntette a fentiek megtagadását. A szovjet típusú diktatúra kialakítja a túlélési vagy éppen gyarapodási technikákat egy mindenről gondoskodó, az egyént etető, ruházó, oktató, lakató, munkáltató, életének menetét és értelmét meghatározó paternalista államban, egyúttal függővé is teszi az egyént ettől az államtól. Elszigeteli őt, lehetetlenné téve választott és önmeghatározó közösségek létrehozását, működtetését közös életszervezés, érdekérvényesítés, önfejlesztés céljából, s ezáltal elsorvasztja az öngondoskodás, az önállás képességét, mivel erre nincs lehetőség, nincs szükség, és aminek megszűnik a funkciója, az elsorvad.

A homo sovieticus nem azért szovjet, mert szovjet, hanem azért, mert szovjet típusú diktatúrában szocializálódik, tehát éppúgy lehet román, magyar, cseh, mongol stb.

A homo sovieticusnak nem kell ideológiailag agy mosott embernek lennie, és általában nem is az. Nem rendelkezik szilárd világszemlélettel, véleménnyel, nincsenek következetes nézetei, mert ezek minduntalan megtörnék az engedelmesség folyamatosságát, mivel a szovjet típusú diktatúra gyakorlata egyrészt semmilyen világnézettel nem kompatibilis, másrészt hatalmi szempontok szerint folyamatosan elveket és szempontokat vált. A következetes világnézettel, szilárd elvekkel rendelkező kommunisták ezért előbb vagy utóbb rendszerint szembe is kerülnek vele és/ vagy a lelkiismeretükkel.

A világnézeti üres homo sovieticus ily módon világnézeti és lelkiismereti krízis nélkül bele tud illeszkedni egy másik típusú, más világnézetre hivatkozó, részben másképp is működő diktatúrába.

„Amikor az ülés végül kezdetét vette, a munkások egymás után zengték az ódákat a kolhozgazdaság eredményeiről, és fennhangon dicsekedtek a Szovjetunió érdekében végzett munkájukkal. Az ülés után otthon folytatták a panaszkodást az értelmetlen munkáról és a megalázó fizetésről. Levada ezzel illusztrálta, hogy az egymástól eltérő nyilvános/privát viselkedési minta nem feltétlen képmutatásra utal, hanem intézményesült mint társadalmi-kulturális jelenség.”

Nem képmutatásról, hanem antinomikus viselkedésről van itt szó. Miután a túléléshez a behódoló magatartás és a valóság érzékelése, feldolgozása, az indulatok kifejezése egyaránt szükséges, a homo sovieticus összeegyezteti a logikailag összeegyeztethetlent élete különböző rétegeiben, az egymástól elszigetelt belső és külső nyilvánosságban.

Az önrendelkezés, önszerveződés, öngondoskodás, önállás képességitől megfosztott tömegek kerültek bele a diktatúra összeomlása utáni „tranzíciós válságba”, amelyben az állam már nem etette, ruházta, lakatta, munkáltatta stb. őket. Vi-

lágnezeti ürességükből adódóan nem kötődtek ahhoz a világnézethez, azokhoz az értékekhez sem, amelyekre egy diktatúrát felváltó, nyugati típusú rendszer épül. Használják, de nem értékelik azokat az előnyöket, amelyek a szabadságjogokkal együtt járnak.

Raadásul ezek az előnyök nem is használhatók ki jó hatásfokkal az önállás képességei és világnézeti motivációk nélkül.

A homo sovieticus attitűdjét a szovjet blokk különböző országaiban különböző mértékben gyengítették azok a lehetőségek, amelyek megnyíltak az önállás, vállalkozás, világnézeti szerveződés előtt. A magyar homo sovieticus vagy az egyházban erős és önálló világnézeti menedéket találó lengyel homo

sovieticus például nyilván nem volt annyira homo sovieticus, mint a szovjet.

A világnézeti űrben és gondolati antinómiákban élő ember számára az az idea lehet a legvonzóbb, amely önkényességénél és partikularitásánál fogva tetszőleges tartalommal tölthető ki. Ez a nemzeti gondolat, amely sohasem lehetett valamilyen megfogható idea, mivel minden nemzet mindenféle gondolattal, törekvéssel, világnézettel élő vagy nem élő emberek heterogén csoportja, tehát csak önkényesen lehet közös gondolati tartalmat hozzákapcsolni, úgy azonban bármilyet. Aszerint, hogy a nemzet mely részét

kívánják a nemzettel azonosítani, és mely részét kívánják abból kizárni.

Ezért aztán a diktatúrát túlélő homo sovieticus számára a nemzeti gondolat kíváltképp vonzó lesz, és erre lehet alapozni az új diktatúrát. A szovjet homo sovieticus esetében ez még inkább így van, hiszen ő a nemzeti gondolatot birodalmi gondolatnak tekintheti, nagyhatalmi felsőbbrendűségi érzéshez kötheti, amit például a magyar homo sovieticus csak igen rendellenes elmeállapotban tehet meg.

Megismételjük Igor Nyikolajev megvilágító erejű definícióját: „Az individualizmus és az önálló véleményformálás Európára jellemző jegyek, de mi nem oda tartozunk. Az orosz nép fő vonásai az engedelmesség és a vezető iránti szeretet.” Itt persze nem az orosz népről, hanem a bármilyen származású homo sovieticusról van szó: aki lemond – lemondani kényszerül – arról, hogy önálló véleménye legyen, aszerint hasson a világra, tehát arról, hogy az ő egyéniségének, egyedülvaló mivoltának a magánéletén, illetve a családi életén túlmenő jelentése legyen. Azaz a homo sovieticus világában az individuum közéletileg, társadalmilag, nemzetileg érdektelen. Nem létezik. Elvileg a vezér lenne az egyetlen ilyen individuum, ő viszont abszolút mértékben.

Ahol közéletileg létező és ható individuumok vannak, az emberek azzal az igénnyel élnek, hogy ilyenek legyenek, az lenne a fentiek szerint az individualizmus világa. Individualistának azonban az önző embert nevezik, aki csak a saját érdekére néz, de azt legalábbis a közérdek fölé helyezi.

Igazából a homo sovieticus is individualista. Azt az egyéni érdekét,

hogy túléljen és megéljen, fölérendeli annak a közérdeknek, hogy minél kevésbé legyen fenntartható, illetőleg minél kevésbé legyen diktatúra a diktatúra. Ezt az individualizmust patetizálják a nemzet, a köz szolgálatának a diktatúra fenntartásában érdekelt individualisták.

Ettől azonban a liberális demokrácia még egyáltalán nem lesz mentes az individualizmustól. A liberális demokrácia végső soron azon az elven alapul, hogy az egyéni érdekek alárendelése helyett az egyéni érdekek egymást korlátozó, egymással versengő követése felel meg leginkább a közérdeknek. A liberalizmus érése, demokratizálódása, szociálissá színeződése pedig a közérdek szempontjából korlátozza egyre sokoldalúbban és kifinomultabban az egyéni érdekek egymást korlátozó követését.

Ennek az egésznek azonban nincs magasabb célja, mint az, hogy az emberek minél gazdagabban, szabadabban éljenek, minél nagyobb mértékben követhessék egyéni választásaikat, nézeteiket, meggyőződéseiket, ízlésüket.

Vajon nyújt-e alternatívát az egyénisége közéleti létezéséről lemondott homo sovieticus számára ez a liberális demokrácia?

A semmihez képest nyilván, mert a folytonos átalakulásban lévő rendszer átalakulására lehet hatni, azonkívül a rendszer elutasítása, tagadása is nyilvánosan gyakorolható, és azzal is lehet hatni. Az utóbbit a liberális demokrácia hívei nem ajánlják, mert a rendszer hívei és féltői (van is mitől). Az előbbi pedig a részletkérdések szintjére szorítja le, illetve csak odáig emeli fel az individuum közéleti létezését. Milyen mértékben lehet ez lelkesítő?

Lelkesítőbb alternatívát a harmadikutas rendszerellenesek kínálhatnak, az ő alternatíváik pedig vagy kivezetnek a demokráciából a diktatúra irányába, vagy fönttarthatatlan, a liberális demokráciánál mindenestre kevésbé működőképes és kevésbé hatékony rendszert eredményeznek minden eddigi történelmi tapasztalat szerint.

A liberális demokrácia idealista hívei eltekintenek mindattól, amit az elidegenedésről, a konzumidiotizmusról, az egydimenziós emberről, a „modern ember” elszigetelődéséről, az egyéniség kiüresedéséről, a nyugati típusú társadalmak eltömegesedéséről, „a magányos tömegről” tudnak és tudomást vesznek a liberális demokrácia kritikus és realista hívei. „Az egyéniség ezt veszi, ettől lesz te egyéniség, mi tudjuk, hogy te egyéniség vagy” – erre a kaptafára készül a reklámok egyik fő típusa. Az egyéniség illúziójába zárkózó tömegember nem engedi be a tudatába azt az egyszerű ténnyt, hogy olyan reklámgyártók egyéniségeznek le őt, akiknek fogalmuk sincs róla, hogy

ő kicsoda és milyen, akik a reklámjaikkal tömegekhez szólnak és azért szólnak, hogy tömegek tegyék és vegyék, amitől ő egyéniségnek, egyedinek érezheti magát.

Amikor tehát a homo sovieticus számára uraik megrajzolják a nyugati világ és a nyugati ember torzképét, akkor abba számos hitelesítő, valóságghú elemet építhetnek bele.

A hetvenes-nyolcvanas évek magyarországi békétlenjeinek körében az önmegvalósítás és a közösségiség alapszavak voltak. És hittünk a dialektikában, ezeknek a pólusoknak a dialektikus egységében. Erre a dialektikus egységre harmadikutas víziók épültek. Ezeket a víziókat eltemette a rendszeromlás, amely a priori rendszerek ködképe helyett a létező s azok között leghatékonyabb és legszabadabb rendszer meghonosításának lehetőségét ígérte. A víziókkal együtt ezek az alapszavak is kisöprődtek az életünkből.

Így kellett-e ennek lennie, és így kell-e ennek maradnia? Ez itt a kérdés.